

kriticizma prema stvarnosti. Najčešće su ih uređivali studenti iz obrazovnih centara poput Praga, Beča i Graza, što samo pokazuje razvijenost njihovih komunikacijskih mreža. Teme su najčešće bile usmjerene na politiku, socijalna i kulturna pitanja, važnost srednjoškolskoga obrazovanja, obrazovanje žena. Studenti su osvrtima i sugestijama utjecali na proces modernizacije i u samom obrazovanju i u društvu uopće.

Konferenciju je popratila i izložba *Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću* autora Dinka Župana s istraživačima Hrvatskoga instituta za povijest i u suradnji s Hrvatskim školskim muzejom. Izložba je prikazala društvene, antropološke i kulturne aspekte obrazovanja, ali i njihovu socijalnu uvjetovanost.

Međunarodna konferencija *Being a Student in the Habsburg Monarchy* uspješan je prikaz početka reformiranja školstva i obrazovnoga sustava ne samo na području Republike Hrvatske nego na području nekadašnje Habsburške Monarhije tijekom XVIII. i XIX. stoljeća. Izlagači su istraživanjima dali uvid u negativne i pozitivne strane obrazovanja u karakterističnim političko-ekonomskim i društvenim prilikama. Koji su mu bili nedostaci, a koje prednosti, kako su se učenici osjećali te koje su bile razlike među njima samo su neka od pitanja koja u povijesnim osvrtima daju naslutiti i suvremenost problema o reformaciji obrazovnoga sustava.

Paula Vuković

Lucian N. Leustean, ur., *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe* (New York: Fordham University Press, 2014), 288 str.

Zbornik radova o pravoslavnom kršćanstvu i nacionalizmu u XIX. stoljeću bavi se odnosom pravoslavnih crkava na prostoru jugoistočne Europe prema fenomenu nacionalizma i njihovoj ulozi u izgradnji nacionalnih država. U knjizi se osim o pravoslavnim crkvama u današnjim pravoslavnim državama (Grčka, Srbija, Rumunjska i Bugarska) nalaze i tekstovi o Ekumenskom patrijarhatu sa sjedištem u Carigradu, koji je bio najviše pogođen stvaranjem novih država i njihovih autokefalnih crkava tijekom XIX. stoljeća, te o pravoslavnim kršćanima i njihovim crkvenim institucijama u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. U uvodnom dijelu knjige (str. 1 – 13) urednik Lucian N. Leustean ukratko je opisao utjecaj političkih promjena tijekom XIX. stoljeća na položaj pravoslavnih crkava jugoistočne Europe i njihov odnos prema pojavi nacionalnih pokreta, a zatim slijede tekstovi Paschalisa Kitromilidesa o Ekumenskom patrijarhatu (str. 14 – 33), Dimitrisa Stamatopoulou o Grčkoj pravoslavnoj crkvi (str. 34 – 64), Bojana Aleksova o Srpskoj pravoslavnoj crkvi (str. 65 – 101), Luciana N. Leustean o Rumunjskoj pravoslavnoj crkvi (str. 101 – 163) te Daniele Kalkandjieve o Bugarskoj pravoslavnoj crkvi (str. 164 – 203). Tekstovi uglavnom kronološki slijede događaje od prvih desetljeća XIX. stoljeća do početka Prvoga svjetskog rata, ali autori su se osvrnuli i na bitne događaje nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije. Iako se u zborniku koriste današnja nacionalna imena pravoslavnih crkava, urednik

je napomenuo da ne treba zaboraviti njihovu etničku raznolikost u tom razdoblju (no nije spomenuo i njihova različita imena kroz stoljeća), a kao jedan od ciljeva zbornika iznio je i analizu nacionalne historiografije i načina na koji su pravoslavne crkve doživljavale koncept nacionalizma, s naglaskom na ulozi crkvenih i političkih vođa u stvaranju nacionalnih pravoslavnih crkava i utjecaju religije na razvoj nacionalizama. Kako su sve pravoslavne crkve, od visokoga klera pa do običnih vjernika, sudjelovale u širenju nacionalističke ideologije i u mnogim slučajevima djelovale zajedno s političkim elitama u stvaranju nacionalne države, urednik zbornika istaknuo je da je političku nezavisnost obično slijedila borba crkvenih predstavnika protiv centralizma Ekumenskoga patrijarhata i autoriteta carigradskoga patrijarha. To je bio postupan proces koji se pojavio nakon Francuske revolucije, kada je širenje nacionalizma potaknulo i promjene u osmanskome miletskom sustavu, a počeo je s proglašenjem grčke nezavisnosti, koju je slijedio i zahtjev za autokefalnost Crkve kao bitan preduvjet za stjecanje državnosti, ali uz pomoć europskih sila. To se dogodilo i u Rumunjskoj i Srbiji, a za Bugarsku je bilo karakteristično da je borba za crkvenu neovisnost o Ekumenskom patrijarhatu prethodila borbi za državnu neovisnost, ali autokefalnost Bugarske pravoslavne crkve zbog jurisdikcijskih prijevora s carigradskim patrijarhom nije priznata sve do 1945. godine. Iako je nacionalizam bio pokretač XIX. stoljeća, a pravoslavne crkve činile su vrlo bitan socijalni, ekonomski i politički čimbenik sposoban mobilizirati mase, Leustean je zaključio da su one ostvarile nacionalni zadatak tek nakon Prvoga svjetskog rata. Prema njegovu mišljenju, radovi u ovom zborniku pokazali su kako je djelovanje pravoslavnih crkava u XIX. stoljeću osciliralo između četiriju glavnih paradigmi nacionalizma: modernizma, etnosimbolizma, perenijalizma i primordijalizma. Modernizam je karakterizirao stav da je nacionalizam bio noviji fenomen s jasno raspoznatljivim povijesnim podrijetlom u Francuskoj revoluciji, a svojim sadržajem bio je protivan pravoslavnom poimanju crkvene jurisdikcije, odnosno i duhovnoj i političkoj ulozi Ekumenskoga patrijarhata u Osmanskom Carstvu. Zato je u XIX. stoljeću suradnja političkih i vjerskih vođa glede postizanja nacionalne neovisnosti kao posljedica izazvala i doživljavanje ekumenskoga patrijarha kao neprijatelja novih nacija i njihovih crkava, čiji su politički vođe utjecali na organiziranje crkvenih sinoda koji su učvršćivali nacionalističke ideje i na kraju vodili nacionalnim autokefalnostima. Etnosimbolizam je, polazeći od činjenice da su pravoslavne crkve utjecale na proces nacionalnih integracija oživljavanjem bizantinskoga ideala kršćanske države, karakterizirala pravoslavna mitologizacija, tj. inkorporiranje mitova i simbola pravoslavnoga kršćanstva u nacionalističke programe, što su podupirali politički vođe, a pripadnici crkvene hijerarhije postali su moralni inovatori nacije koji su vjernike podsjećali na bizantski model suživota i međusobne potpore Crkve i države. U Grčkoj je taj proces mitologizacije značio da su i Crkva i država podržale *veliku ideju* čiji je krajnji cilj bilo ponovno uspostavljanje Bizantskoga Carstva, u Srbiji je značio širenje kulta sv. Save, u Vlaškoj i Moldaviji vjerski i politički vođe okrenuli su se srednjem i novom vijeku pripisujući knezovima Mihaelu Hrabrom i Stjepanu III. Velikom ulogu nacionalnih vođa, a u Bugarskoj su crkveni predstavnici, iako manje politički utjecajni, poduprli izbor novoga cara, Ferdinanda Coburg-Gothe, koji se proglasio carem i nasljednikom bizantskih careva i za balkanskih ratova podupirao ideju o krunidbi u crkvi sv. Sofije u Carigradu. Treća paradigma, perenijalizam, naglašavala je postojanje pravoslavnih nacija još u predosmanskom razdoblju, pa je konkretno Grčka isticala povezanost s

helenističkim i bizantskim razdobljem, Bugarska i Srbija s ranosrednjovjekovnim, a rumunjski vođe s rimskim razdobljem i činjenicom da je rumunjski jezik opstao iako okružen slavenskim jezicima. Slično njima, i crkve su se pozivale na slavno razdoblje prije Osmanlija i tijekom njihove vladavine, npr. pečki patrijarsi i karlovački metropoliti, ali u slučaju Bugarske i Srbije perenijalizam je značio i prijepore oko crkvenih jurisdikcija i zemljopisnih granica. Prema Leusteanovu mišljenju, primordijalizam, četvrta paradigma nacionalizma, koji promiče teološko razumijevanje nacije kao nečega što je poput Boga prethodilo svim drugim pojavama, bio je najbliži pravoslavnom teološkom mišljenju i pojavio se još u vrijeme prvih crkvenih zajednica. U XIX. stoljeću mnogi su crkveni hijerarzi poduprli pojavljivanje nacionalnih država i njihovih autokefalnih crkava, ali pojavili su se i protivnici takva koncepta nacije držeći da Crkva, kao tijelo koje ujedinjuje sve vjernike, treba biti iznad nacije jer će samo drugi Kristov dolazak omogućiti ostvarenje nacionalnoga potencijala kao Božje volje. Eshatološka i primordijalna interpretacija nacionalizma najočitije su bile u nepriznavanju Bugarskoga egzarhata kao Crkve bugarskoga naroda u Carigradu sve do 1945. i u odbijanju pravoslavnih vođa u Bukovini da se ujedine s pravoslavnom Crkvom u Erdelju nakon 1861. jer je bukovinski episkop Eugenie Hacman ustvrdio da je Bukovinu karakterizirao multietnički sastav i poseban identitet, a kritizirao je uključivanje laika u crkvene strukture i zagovarao upravljanje Crkvom prema modelu prvih stoljeća, kada je to činio samo kler.

Spomenute opće napomene poslužile su kao svojevrsni uvod u različite okolnosti pod kojima su određene pravoslavne crkve stekle autokefalnost i njihov odnos prema Carigradskom patrijarhatu, koji su zahtjevi za autokefalnost izravno ugrožavali. Kitromilides je naglasio da je reakciju Ekumenskoga patrijarhata na pojavu nacionalizma potrebno razumjeti kao odgovor jedne religijske institucije na izazov koji je zadirao u srž njezina vrijednosnoga sustava i samoodređenja, koje je karakterizirala stoljećima stara crkvena tradicija o kojoj se nije moglo raspravljati i koju je po svaku cijenu trebalo sačuvati netaknutom. Patrijarhat se načelno nije protivio proglašavanju autokefalnosti pojedinih crkava unutar novih nacionalnih država, nego unilateralnom ponašanju pojedinih država koje su mu na taj način pokušavale nametati svoju volju. Zato se i protivio jednostranom proglašavanju autokefalnosti Grčke i Rumunjske pravoslavne crkve, bez uvažavanja formalnosti propisanih crkvenim zakonima, a srpske su vlasti poduzimale formalne korake u skladu s kanonskim propisima i nisu se sukobile s njim. Poseban je slučaj bio onaj bugarskih pravoslavaca, koji su težili autokefalnosti uz pomoć Rusije prije zahtjeva za državnu nezavisnost, a sinod u Carigradu proglasio je nekanonskim i heretičkim zahtjev za stvaranje bugarske Crkve na temelju etničkih linija. Iako su ekumenski patrijarsi u prvoj polovini XIX. stoljeća izbjegavali otvoreno podupiranje nacionalnih i sekularnih pokreta i promjene obrazovanja pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja, osmanske vlasti nisu bile uvjerene u njihovu lojalnost, pa je jedna od prvih žrtava osmanske vlasti nakon izbijanja grčkoga ustanka bio baš ekumenski patrijarh Grgur V., koji se izjašnjavao protiv sekularnih vrijednosti i bilo kakvih liberalnih inicijativa, opravdano strahujući od osmanske odmazde. Zanimljivo je da je nakon smrti u Carigradskom patrijarhatu on uspoređivan s ranokršćanskim biskupima mučenicima iz rimskoga vremena, a u Grčkoj pravoslavnoj crkvi pretvoren je u jedan od simbola grčke borbe za slobodu. Novi položaj Patrijarhata donijele su reforme sredinom XIX. stoljeća i do sedamdesetih godina, kada su osmanske vlasti provodile po-

litiku jednakosti svih podanika carstva i zajedničkoga identiteta bez obzira na religiju ili podrijetlo, pa su se vlasti prema patrijarsima odnosile s uvažavanjem i dobivali su državne počasti. Novi pristup vidio se i u procvatu arhitekture, ali taj službeni odnos prema pravoslavnoj zajednici nije dugo trajao jer se s rastom nacionalizma među kršćanskim zajednicama pojavio islamski, naglašeno turski nacionalizam na osmanskoj strani. Ponovno je oživljena ideološka matrica sukoba između kršćanstva i islama i pojačan je pritisak za smanjenje crkvenih povlastica, a dolaskom mladoturaka nepovjerljivost i neprijateljstvo turskoga nacionalizma zapečatili su sudbinu Pravoslavne crkve i Ekumenskoga patrijarhata u Osmanskom Carstvu.

Uz opadanje značenja Ekumenskoga patrijarhata usko je vezano proglašenje autokefalnosti Grčke pravoslavne crkve 1833., što je bio rezultat političkoga pritiska Engleske i Francuske, koje su time željele oslabiti utjecaj Rusije. Stamatopoulos je istaknuo da je tu autokefalnost karakteriziralo nekoliko paradoksa: na čelu države i Crkve bio je monarh katoličkoga podrijetla, sin bavarskoga kralja Ludviga I., prve ideološkijske smjernice dali su joj luteranski regent Georg von Maurer i njegov pravoslavni savjetnik Teoklit Farmakidis, koje su podupirali englesko i francusko veleposlanstvo, a oni su pak prihvatili ruski model crkvene vlasti kakav je uveo Petar Veliki početkom XVIII. stoljeća. Rusija nije bila zadovoljna time što je grčki kralj bio katolik i zahtijevala je njegovu konverziju na pravoslavlje, a strahovala je da će neovisnost Grčke pravoslavne crkve o Patrijarhatu značiti i opadanje njezina utjecaja jer država neće poduprijeti proruske nego prozapadne arhiepiskope. Rješenje je pronađeno u duhovnoj podređenosti jurisdikciji Ekumenskoga patrijarhata, ali vlada je imala pravo nadgledati i intervenirati u poslove Svetoga sinoda i određivati broj njegovih članova, a novost je bila povećanje broja mitropolija, arhiepiskopija i episkopija. Kitromilides je napomenuo da iako je Grčku pravoslavnu crkvu karakteriziralo postojanje suparništva između modernista i ekumenista, tj. protivnika i zagovornika jače povezanosti s Ekumenskim patrijarhatom, nitko od njih nije sumnjao u međusobnu ovisnost crkvene i političke vlasti, što je vodilo i njezinu sudjelovanju u političkim raspravama, ali njezina podređenost volji državnoga vodstva bila je očekivana. Budući da je stekla državni legitimitet, Crkva je jako utjecala na oblikovanje privatnoga i javnoga života i nije omogućila civilnom društvu da se krene protiv nje, nego je utjecala na društveni život preko svojih organizacija i drugih udruga kojima je bila bliska.

Specifičan je bio razvoj današnje Srpske pravoslavne crkve, glede koje je autor teksta Aleksov napomenuo da se pod tim imenom pojavila tek 1920., kada su u jednu pravoslavnu Crkvu ujedinjene Beogradska i Cetinjska mitropolija, Karlovačka patrijaršija, Dabrobosanska i Banjalučka mitropolija te Dalmatinska mitropolija, do tada u sastavu Bukovinsko-dalmatinske mitropolije. Prema Aleksovu, Srbi koji su spadali pod spomenute crkvene administracije dijelili su neke zajedničke običaje i vjerovanja, ali su se prije ujedinjenja razvile prakse i administrativni sistemi, običaji, lokalna pučka vjerovanja i vrijednosti koji su se međusobno dosta razlikovali. Istaknuo je da koncept monolitnoga nacionalnoga karaktera pravoslavnih Srba i njihova navodna nastojanja za ujedinjenjem prije Prvoga svjetskog rata, karakterističan za historiografiju, nije primjenjiv jer zanemaruje činjenice koje tome ne idu u prilog, te da je za povijest Crkve u Srba osim osmanskoga nasljeđa važniji habsburški utjecaj, jer je Karlovačka mitropolija držana nasljednicom ukinute Pečke patrijaršije. Kao najveći problem Aleksov je istaknuo nepismenost širih slojeva i nizak stupanj obrazovanja, što je usporavalo

ostvarenje srpskoga nacionalnog programa, a političke i eklezijalne podjele kočile su izgradnju nacije. Pravoslavne hijerarhije u Monarhiji lojalno su se ponašale prema državi, a njihova obveza da se brinu o lojalnosti vjernika i isticanje religijskoga aspekta etničkoga identiteta kosili su se sa sekularnim modelom lingvističkoga nacionalizma. Ipak, Crkva je postupno postajala zagovornik naroda i nosilac tradicije i identiteta, čemu je pridonijelo i oblikovanje nove tradicije i oživljavanje srednjovjekovne baštine. Krajem stoljeća i kler i episkopi Karlovačke mitropolije već su bili prožeti modernom nacionalističkom ideologijom, a taj proces transformacije, njezina pretvaranja iz imperijalne u nacionalnu instituciju, bio je završen nakon Prvoga svjetskog rata. Autor je napomenuo da su u Srbiji i Crnoj Gori država i sekularne elite vodile Pravoslavnu crkvu prema oblikovanju etnički utemeljene nacionalne religije pomoću zakona, obrazovnoga sustava i sredstava javnoga priopćavanja, a Crkva je to slijedila razvijajući sliku sebe kao nacionalnoga spasitelja i prihvaćajući logiku nacionalizma. Istovremeno se tradicionalno pravoslavno neprijateljstvo prema katolicima nadahnjivalo romantičnim sekularnim panslavizmom i protuzapadnim stajalištima. Aleksov je zaključio da su u srpskom slučaju religijske oznake identiteta tijekom XIX. stoljeća nadomještene sekularnim i nacionalnim i da je veza između nacije i religije među Srbima konačno učvršćena u međuratnoj Jugoslaviji s dalekosežnim posljedicama, a to su, prema njegovu mišljenju, bili međukonfesionalni sukobi (!) u četrdesetim i devedesetim godinama XX. stoljeća, s čijim bi se nasljeđem moglo suočiti sustavnom revizijom postojeće historiografije i općeprihvaćenim stavovima o odnosu između nacije i religije.

Leustean je autor i opširnijega teksta o razvoju Rumunjske pravoslavne crkve, koja je nastala udruživanjem pravoslavnih zajednica iz Vlaške, Moldavije, Erdelja i Bukovine. Ustvrdio je da je njezin nacionalni karakter bilo lakše izgraditi zahvaljujući postojanju pravoslavnih hijerarha na najvišim položajima, koji su lako prelazili iz jedne u drugu dijecezu i tako uz religijsku pokazivali i etničku povezanost, što je pospješilo razvoj nacionalnoga identiteta. Dvije godine prije političkoga ujedinjenja Vlaške i Moldavije proglašena je autokefalna Moldavsko-rumunjska pravoslavna crkva, što je bio glavni korak do političkoga ujedinjenja, a država je u Crkvi vidjela instituciju koja će poduprijeti etničku verziju nacije prije nego što u novu državu budu uključene okolne regije, Erdelj, Bukovina i Besarabija. Taj je cilj ostvaren raspadom Ruskoga i Austro-Ugarskoga Carstva i stvaranjem Velike Rumunjske 1918., a Pravoslavna crkva u njoj prihvatila je model odnosa s državom kakav je bio u Erdelju, koji je laicima dao pravo sudjelovanja u vođenju Crkve, pa su zbog toga mogli utjecati i na izbor članova crkvene hijerarhije.

U Bugarskoj je slijed događaja bio nešto drukčiji jer je rani bugarski nacionalizam karakterizirao jak protugrčki naboj, prepoznatljiv po zahtjevima za nacionalnu hijerarhiju, slavenski jezik u liturgiji i bugarskim školama, a od sredine XIX. stoljeća nacionalna emancipacija nije više bila ograničena na kulturni identitet, nego se pojavila ideja da su ekonomska i crkvena neovisnost preduvjet za stjecanje nacionalnih prava i slobode. Kalkandjieva je upozorila da je bugarski nacionalizam bio teološki nerazvijen jer u prethodnim stoljećima nije postojala nacionalna hijerarhija ni samostalna Crkva. Borbu za autokefalnost potaknuli su laici, a niži kler i episkopat stekli su stvarnu snagu tek od sedamdesetih godina, nakon utemeljenja Bugarskoga egzarhata. Autorica je istaknula da se Bugari u želji za nacionalnom emancipacijom nisu ustručavali ni od unije s Katoličkom crkvom ni od raskola s pravoslavnim svijetom ako bi im to

pomoglo očuvati jezik i nacionalni identitet, a kao posebnost istaknula činjenicu da je edukacijsko djelovanje Bugarskoga egzarhata između 1872. i 1913. bilo usmjereno na utemeljenje i razvoj škola koje nisu bile religijske nego sekularne. Bugarski nacionalizam bio je specifičan i po selektivnom pristupu pravoslavlju, koji je razlikovao teološke i eklezijalne aspekte i koji bi se mogao nazvati crkvenim nacionalizmom. U praksi je to značilo da su Bugari, iako su prihvaćali običaje i nauk pravoslavnoga kršćanstva, bili spremni prihvatiti rimskoga papu, kršiti kanonsko pravo, sukobiti se s drugim pravoslavnim crkvama te prihvatiti raskolnički status koji bi ih izolirao od ostaloga pravoslavnog svijeta. Sve do kraja Drugoga svjetskog rata Bugarska pravoslavna crkva bila je talac militarističkih planova za obnovu sanstefanske Bugarske, a tek nakon 1945., preseljenjem njezina sjedišta iz Istanbula u Sofiju i odricanjem od pretenzija prema Makedoniji kao crkvenoj dijecezi, prestala je mogućnost opravdavanja bugarskih teritorijalnih pretenzija prema susjedima na eklezijalnim temeljima.

Studija o odnosu pravoslavnih crkava prema nacionalizmu u XIX. stoljeću djelo je koje bi trebalo privući pozornost znanstvenih krugova u Hrvatskoj zbog zanimljive sinteze povijesti pojedinih pravoslavnih crkava o kojima se manje zna, npr. rumunjske ili bugarske, ali i autorovih zaključaka o djelovanju Srpske pravoslavne crkve, koji će zacijelo izazvati različite komentare u stručnim krugovima.

Zlatko Kudelić